

ТУРУТА О. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії
(Харківський національний
університет радіоелектроніки)

ДУБИНА Н. А.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри теорії
та історії держави і права
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 340.12

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ІДЕЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються джерела і витoki ідеї прав людини в Україні. Розкриваються теоретичні засади, зміст, особливості різноманітних концепцій, підходів, поглядів вчених на проблему реальності прав людини на різних етапах розвитку держави. Доводиться існування глибокого коріння ідеї прав людини у вітчизняній політико-правовій думці.

Ключові слова: права людини, правова держава, обмеження влади, природні права, рівність, справедливість.

В статье анализируются источники и истоки идеи прав человека в Украине. Раскрываются теоретические основы, содержание, особенности различных концепций, подходов, взглядов ученых на проблему реальности прав человека на разных этапах развития государства. Доказывается существование глубоких корней идеи прав человека в отечественной политико-правовой мысли.

Ключевые слова: права человека, правовое государство, ограничение власти, природные права, равенство, справедливость.

The article analyzes the sources and origins of the idea of human rights in Ukraine. Reveals the theoretical foundations, content, features of different concepts, approaches, views of scientists on the problem of the reality of human rights at different stages of development of the state. Prove the existence of the deep roots of the idea of human rights in the domestic political and legal thought.

Key words: *human rights, lawful state, limits on the power, natural human rights, equality, justice.*

Вступ. Права людини, їх генезис, соціальні корені і значення – одна з найбільш актуальних проблем в історії людської цивілізації. Даний інститут права розвивався протягом декількох тисячоліть. Сотні поколінь філософів, політичних діячів і юристів сформували величезний пласт, іменованій правами людини. Кожен етап в історії людства ознаменований своїми досягненнями в галузі прав людини. Актуальність даної теми викликає потребу переглянути, всебічно переосмислити політико-правову спадщину мислителів України з точки зору фундаментальних цінностей людства – прав і свобод людини, їх відбиття в концепціях реалізації прав нації, місцевого самоврядування, розбудови української суверенної і незалежної, демократичної держави.

Соціальну цінність людини можна пізнати в процесі дослідження взаємовідносин її з суспільством та державою. З найдавнішого часу і до сьогодні ця проблема постійно привертає увагу дослідників. До проблеми прав і свобод людини звертались як українські, так і зарубіжні вчені, юристи, політологи, філософи. Методологічною базою дослідження стали праці Г. С. Сковороди, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Б. О. Кістяківського, В. В. Копейчикова, А. М. Колодія, О. А. Лукашової, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун та інших вчених.

Постановка завдання. Основною метою даної статті є аналіз становлення і розвитку ідеї прав людини в політико-правовій думці України, а також визначення засобів забезпечення їх реальності.

Результати дослідження. Про стан і ступінь розвитку прав і свобод людини ми можемо черпати відомості звичайно з історичних джерел і пам'яток права, створених на території сучасної України від найдавніших часів до сьогодення.

Давнє звичайне право, хоч і узаконювало панування феодалів, але водночас і обмежувало його, створювало певні правові гарантії для нижчих верств населення, закріплювало поступову відмову від варварських принципів кривавої помсти і таліону, обмежувало сваволлю і врегульовувало повсякденний побут населення Київської Русі. Ознакою реального демократизму були «ряди» – договори, які укладали жителі зі своїми князями. Основною вимогою в договорі до князя було «не ображати народу». Якщо князь не виконував взятих на себе зобов'язань, то народ на віче міг усунути його з князівського столу. Так, у 1067 р. Київське віче усунуло з князівського столу князя Ізяслава, а Чернігівське віче у 1078 р. – князя Всеволода.

Доцільно зазначити, що «Руська Правда» – перший писаний кодифікаційний акт феодального права Київської Русі – в багатьох аспектах вигідно відрізнялась своїм відносним гуманізмом і юридичною технікою від аналогічних європейських «варварських правд». Низка норм закріплювала відсутність смертної кари, мученицьких покарань або катувань під час допиту, обмеження, а згодом і заборону кривавої помсти, різноманітні правові механізми захисту життя, честі і гідності особи. «Правда» включала в себе і юридичний, і моральний аспекти, стрижнем яких була – справедливість [1, с. 36-105, 106-122, 164-168, 238-243]. Юридичний компонент був значним структурним елементом усього змісту. Під «правдою» розуміли «закон», справедливий суд, вона містила і законні основи всіх видів державної діяльності. Згодом, у XV–XVI ст., «правдою» не тільки визначалися окремі правові інститути, а й передавалось уявлення про правопорядок загалом.

Серед юридичних пам'яток періоду перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського найбільшу цінність має I Литовський статут – звід законів

феодалного права Литовської держави (три редакції – 1529, 1566, 1588 років) [2]. Незважаючи на свій класово-становий характер, I Литовський статут втілював гуманістичні ідеї епохи. Він був одним з найпрогресивніших у Європі того часу. В ньому проголошувались ідеї рівності людей перед законом (записано правило, за яким усі особи, як бідні, так і багаті, повинні судитися за нормами, викладеними в статуті), відповідальності уряду перед народом (у феодално-становій інтерпретації цього поняття), засудження деспотизму, ідеї особистої недоторканності, юридичного захисту прав вільної (шляхетної) особи, індивідуальної відповідальності перед законом («Ніхто ні за кого не повинен нести покарання, але кожний сам за себе»), відповідальності усіх перед законом, незалежно від майнового і соціального стану. Робилася спроба обмежити джерела «холопства» (вільна людина за злочин не повинна передаватися у вічну неволю) [2]. І хоч крім цих положень у цьому статуті були втілені ідеї, притаманні феодалному устрою, і відбивали його класово-станову сутність (право на феодалну власність, на поступове закріпачення селян, їх особисту залежність та ін.), певного розвитку в ньому набули ідеї прав людини, які пізніше увійшли до загальнолюдського арсеналу моральних і правових цінностей.

Паралельно з Литовськими статутами в українських містах дедалі більшої ваги набувало магдебурзьке право, яке стало основою їх самоуправління і судового імунітету, своєрідним гарантом проти феодалної сваволі. На початку XIV ст. це право дістали багато міст Закарпатської України, які були підвладні Угорщині, потім, починаючи з другої половини XIV ст. – чимало міст Правобережної України і, нарешті, наприкінці XIV ст. – деякі міста Лівобережжя. Міста, які одержували магдебурзьке право, виходили з-під влади місцевих феодалів, а їх мешканці формально вважались вільними людьми, отримували низку пільг і привілеїв.

У період перебування українських земель у складі Речі Посполитої проблема прав людини постала з новою силою, що було зумовлено соціально-економічним і релігійним гнобленням (у зв'язку з ухвалою Брестської церковної унії). Яскравий вираз вона знайшла в полемічній літературі.

Так, у творі Христофора Філарета, який став на захист широких верств народу, стрижневою була ідея рівності людей, якій він дає релігійно-природне обґрунтування. Відстоюючи договірний характер співвідношення короля і підданих із справедливим змістом, він доводить обов'язок короля як «присяглого сторожа прав и свобод наших» охороняти їх, а народу в особі кожної людини стерегти і захищати свої права (соціально-економічні і релігійні).

Таке ж спрямування має творчість письменника, демократа, ідеолога селянських мас Івана Вишенського. Критикуючи тогочасний суспільно-політичний лад, польських і українських панів – за соціальний гніт, католицьку церкву – за релігійну нетерпимість до православ'я, він стверджує ідею рівності людей, даючи їй божественно-природну, натуралістично-філософську інтерпретацію. Він вважає, що рівність людей (незалежно від їх соціально-правового стану) обумовлена природою, їх походженням з однієї божественної субстанції – матерії. Навіть королі та царі, наголошує І. Вишенський, «только властью сродство людское перевосходят, а плотию й кровию, и смертию всем ровни суть». Виходячи з ідеї рівності всіх людей від природи, І. Вишенський носія влади зображує рівним усім людям, над якими його підносять лише надані йому владні повноваження. На його думку, царю, королю треба віддавати царські, королівські почесті, а не божеські, бо влада не є їх абсолютним привілеєм. З цього положення він робить два логічно обґрунтованих висновки, які певною мірою перекликаються з сучасним вирішенням проблеми співвідношення держави (влади) і людини, за яким вони взаємовідповідальні одна перед одною.

Перший висновок І. Вишенського полягає в тому, що особа, якій належить влада, за природою рівна підвладному, а значить, вживання нею влади повинно бути обмежено природним правом людини на власний духовний світ. Другий – що властитель зобов'язаний нести відповідальність перед народом за помилки, особливо ті, які пов'язані з волюнтаризмом, зловживанням своїм становищем, порушенням природного права людини, справедли-

вості. Якщо цар у своїй діяльності не керується божественними істинами, не турбується про бідних і убогих, у такому випадку влада його суперечить природі людини і божественним істинам (чеснотам). Влада державна тільки в тому разі незаперечна, коли властитель підкоряє особисті пристрасті, головному завданню – забезпеченню найбільшого блага підданим згідно з вимогою божественних чеснот. Що правда І. Вишенський згідно з християнським вченням не тільки розглядає рівність як моральну юридичну категорію, а й вимагає майнової рівності, спільності майна, «общаго житла», вважаючи це принциповою настановою самого Христа. У цьому питанні він віддає данину ідеям раннього християнства [3, с. 22-23].

В Україні у XVIII ст. ідея прав людини в політико-правовій думці розкрила нові грані, що було обумовлено епохою Гуманізму, епохою Відродження, коли в центрі світобуття постала людина. За буржуазною теорією природного права, яка оформилася в цей період і охопила своїми ідеями країни Європи й Америки, людина від народження має невідчужувані права на життя, свободу, недоторканність тощо. Ця теорія опосередкованим шляхом охопила Україну. Проте, крім запозичення прогресивних ідей, існували своєрідні теорії про цінність людського буття, які виникли одночасно з зарубіжними буржуазними теоріями і мали специфічне вітчизняне морально-юридичне забарвлення, спрямоване на захист простої людини, людини-трудолюбця. Такою була філософія Григорія Сковороди, який спромігся піднятися до вимоги рівності як міри справедливості, обґрунтовуючи її природною властивістю. Український Сократ, як його назвали на Заході, вважав людину мірилом й критерієм правди, а її прагнення до щастя, умовою якого є свобода, природним і закономірним. Вказуючи на природну рівність людей і вимагаючи юридичної рівності, він не відкидав відмінності людей за здібностями і нахилами. Щасливою людиною він вважав ту, яка, будучи вільною, працює у вільному суспільстві за своєю природною вдачею. Він писав, що «сродний труд», тобто, праця за покликанням і здібностями, є головним принципом демократичної республіки, що має сформуватися в Україні і Росії шляхом просвіти і реформування [4, с. 351-365]. У своїй творчій діяльності він акцентував увагу на соціально-економічному аспекті буття людини і ці його ідеї є певною передумовою розвитку соціально-економічних прав людини, які сформувалися і були офіційно закріплені в міжнародно-правових документах в ХХ ст.

У відомого українського філософа Якова Козельського теоретичні природно-правові засади знайшли більший вияв, ніж у Григорія Сковороди, хоча він, як і Г. Сковорода, у перебудові суспільства покладався на уряд, реформи, просвіту. Перебуваючи під значним впливом ідей епохи Просвітництва, Яків Козельський звертався до теорії природного права і суспільного договору, розглядав природні права людини як рівність в усіх аспектах суспільного життя. В умовах панування самодержавного режиму з притаманним йому кріпосним правом, де свобода належала лише пану, він вимагав поступового встановлення офіційної свободи для усіх, рівності перед законом, гармонійної єдності інтересів людини і суспільства. Особливу увагу мислитель приділив питанню взаємодії людини і державної влади, ґрунтуючись на теорії суспільного договору. Полемізуючи з англійським вченим Томасом Гоббсом, Яків Козельський наполягав на взаємовідповідальності державної влади і громадянина та можливості громадян розірвати суспільний договір у разі невиконання його умов правителем [4, с. 337-351].

Цінною стороною політико-правової думки XVIII ст. є своєрідне закріплення ідеї прав людини у проекті Конституції Пилипа Орлика (1710 р.) – першої Конституції незалежної України, яка проголошувала відповідальність влади перед людиною, рівність прав і свобод, у тому числі на право приватної власності, демократичну організацію влади з принципом поділу влад. Цей документ є надбанням української конституційної думки, зокрема в аспекті прав та свобод людини [5]. Хоча Конституцію Пилипа Орлика деякі вчені вважають далеко недосконалою.

У ХІХ ст. розвиток політичної та правової думки в Україні відбувався під впливом соціально-економічних відносин, визначуваних занепадом феодалізму і зародженням капіталістичного ладу. Становлення ліберального й демократичного напрямків політичної та правової думки в Україні пов'язане з діяльністю таємного Кирило-Мефодіївського това-

риства, до якого належали Тарас Шевченко, Микола Костомаров та ін. Т. Г. Шевченко був противником абсолютної монархії. Поет схилився до ідеї буржуазної республіки, оскільки там не було одновладдя, функціонував представницький орган, громадяни мали рівні права. Гарантом від сваволі, вважав він, повинен бути «праведний закон», що розглядається як синонім правди і справедливості. Але закон, який діє в державі, де існує нерівність, не може бути праведним.

Ідеологом лібералізму в Україні був Микола Костомаров. Основу його політико-правової концепції склали думки про федерацію, республіканський лад, громадянські свободи. Він висловлював критичне ставлення до самодержавства, пропонував скасувати кріпосне право, встановити юридичну рівність, не застосовувати смертної кари. Необхідною умовою нового державного устрою він вважав свободу господарської діяльності, свободу совісті, освіту народу (згодом ці свободи увійшли в сучасну Конституцію України (ст. 23, 35, 42, 53) [6].

Значний внесок у розвиток політичної та правової ідеології ліберального й демократичного рухів в Україні зробив Михайло Драгоманов. У державно-правовій концепції М. П. Драгоманова передбачалися три гілки влади: законодавча, виконавча й судова. Очевидно, що майже усі ідеї М. П. Драгоманова складають основу принципів сучасної правової держави, де реальність прав і свобод громадян займає одне з ключових місць.

Певний внесок у розвиток політичної та правової думки в Україні на межі XIX–XX ст.ст. належить філософу й письменникові Івану Яковичу Франкові. Він був категоричним противником необмеженої монархії, поняття «право» і «закон» він розглядав як генетично пов'язані, але не тотожні інститути. Право, писав із цього приводу І. Франко, це тільки щит, яким прикривається безправ'я, оскільки в реальності немає прав і свободи, що проголошені законами.

Значну увагу співвідношенню людини й держави, свободи і влади приділяла українська поетеса і громадська діячка Леся Українка (Лариса Петрівна Косач). Для неї свобода особистості – широкомасштабне суспільне явище, яке не може бути реалізоване без економічної та політичної свободи. Сама наявність закріплених у юридичних актах політичних та інших прав особистості, на її думку, ще не дає підстав твердити, що вони можуть бути вільно реалізовані, позаяк насильницька держава цьому не сприяє.

Наприкінці XIX – початку XX ст. ідея прав людини вже не розглядається поза контекстом правової держави й у теорії, і на практиці знаходить ті риси, властивості і характеристики, без яких цивілізоване суспільство не може існувати: гуманізм (пріоритет прав людини стосовно влади); демократичність (подолання відчуженості особистості від держави, створення масової соціальної бази), моральність (рівноправність і справедливість), виключення узурпації влади (поділ влад, створення системи стримувань і противаг).

Узагальнюючи практику сучасних йому правових держав, відомий юрист Б. О. Кістяківський писав: «Правова держава – це вища форма державного побуту, що виробило людство як реальний факт» [7, с. 143].

Аналізуючи умови становлення ідей і принципів правової держави, можна з впевненістю сказати, що саме це поняття не могло б скластися без властивостей, що «облагороджують», таких як права людини, як «людський вимір» державності. Тому в своєму становленні і розвитку реальність прав людини не просто властивість, якість правової держави, але в кінцевому рахунку його мета, якій підпорядковані всі інші його характеристики.

Вершиною розвитку ідеї про права людини є концептуально-правова легітимізація їх у конституційних проектах і програмах політичних партій та легалізація у формально визначених нормативно-правових актах – III і IV Універсалах Центральної Ради. Саме в них була проголошена суверенність («самостійність») і незалежність України, підкріплена комплексом прав і свобод: свободою слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканністю особи і помешкання, прав і можливостей вживання місцевих мов у відносинах з усіма установами та правом на національно-територіальну автономію кожної нації, що населяли Україну [8, с. 16].

Вже в наші часи О. А. Лукашова відзначає, що правова держава є форма обмеження домагань влади правами і свободами людини. Права і свободи індивіда – найважливіша

проти вага всесиллю державної влади, поклика на забезпечити її обмеження і самообмеження. Тому пріоритет прав людини стосовно держави О. А. Лукашова вважає первинним, що визначає, системоутвореним принципом правової держави [9, с. 70]. Мета правової держави – забезпечення меж свободи індивіда, неприпустимість порушення простору свободи, окресленого правом, заборона застосування насильницьких мір, не заснованих на праві.

Але, на жаль, права і свободи людини і громадянина можуть залишатися декларативними, значною мірою знецінюються при відсутності певних засобів гарантування їх реалізації в повсякденному житті людини у суспільстві. Отже, питання про права людини – це не тільки питання про те, що повинно бути з позицій абстрактних намірів та зобов'язань, але й про те, що реально може бути здійснено індивідом в конкретних умовах. Тому дуже доречно буде навести визначення правової держави, яке дає П. М. Рабинович. Він вважає, що права – це держава, у якій юридичними засобами реально забезпечене максимальне здійснення, охорона і захист основних прав людини [10].

З цього можна зробити висновок, що права держава характеризується реальністю втілення максимуму демократичних прав та свобод людини. А це може бути досягнуто при реалізації мінімум трьох обов'язкових умов: законодавчого закріплення прав і свобод громадян; законодавчого закріплення процесу, процедури реалізації прав і свобод громадян та забезпечення судового захисту від порушень прав і свобод громадян (створення мінімуму судових прецедентів такого захисту).

Висновки. В основі всієї історії розвитку вітчизняної політико-правової думки уявлення про права людини спирались на такі категорії, як «свобода», «рівність», «справедливість». Права і свободи людини розглядались з позиції політичного, морального, філософського, релігійного, юридичного світоглядів.

Поліваріативність теоретичних підходів вітчизняних мислителів до прав людини диктувалися багатогранністю цього поняття: його вивчали з точки зору походження (як похідні від природи людини і соціальних умов її існування), змісту (як міра можливої поведінки людини, забезпеченої моральними і правовими нормами), співвідношення особи і держави (як межа здійснення державної влади), реалізації (як забезпечення суттєвими матеріальними і духовними благами) тощо. В основі всієї історії розвитку прогресивної політико-правової думки лежали уявлення про права людини як природні, що стоять вище законів держави. Природно-правова концепція базувалася на первинності принципів свободи та невід'ємності, не відчужуваності прав людини, які належать їй від народження. Українські мислителі були безпосередніми учасниками творення цієї доктрини. В уявленнях багатьох українських мислителів людина постає творцем свого власного щастя, владикою своєї волі, повноправним господарем своєї долі і вчинків. В своїх дослідженнях реальну свободу вони розуміли як звільнення від зовнішнього насильства, пригноблення, залежності. Повноцінність, а, отже, і реальність свободи постає як відсутність будь-якого гноблення й залежності, як фізичної, так і моральної. Тому реалізація прав людини, її рівень, умови, якості є похідним від особистої волі людини. Прогресивна українська політико-правова думка дійшла висновку, що офіційне закріплення та забезпечення прав людини можливе тільки при демократичних режимах. Заклавши ідею прав людини у національну політико-правову скарбницю, вона створила фундамент для сприйняття незалежною Україною сучасних міжнародних стандартів в галузі прав людини.

Список використаних джерел:

1. Златоструй. Древняя Русь X–XIII вв. / Сост., авторский текст, коммент. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова; оформл. худож. Ю. В. Игнатьева, В. В. Ситникова. – М. : Мол. Гвардия, 1990. – 302 с.
2. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002. – 464 с.; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003. –

560 с.; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2 кн. – Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2004. – 568 с.

3. Мороз С. П. Ідея прав людини в політико-правовій думці України (IX–XVIII ст.) // Проблеми законності: Респ. Міжвідом. Наук. Зб. Випуск 34. / Відп. Ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. Юрид. Акад. Укр., 1998. – С. 19-25.

4. История политических и правовых учений. Хрестоматия для юридических вузов и факультетов. / Сост. и общ. ред., проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. – Харків: Факт, 1999. – 451 с.

5. Конституція (1710 р.) Пилипа Орлика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.

6. Конституції України // Відомості Верховної Ради, К. : 1996 – № 30. – Ст. 141.

7. Кистяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 141-159.

8. Мороз С. П. Ідея прав людини у політико-правовій думці України (IX – початок XX століття): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. П. Мороз. – Харків, 2002. – 20 с.

9. Общая теория прав человека. Руководитель авторского коллектива и ответственный редактор доктор юрид. наук Е. А. Лукашева. – М. : Издательство Норма, 1996. – 520 с.

10. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посібник. – К. : Атака, 2004. – 1056 с.

